

نوع مقاله: پژوهشی

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۱۴

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰

صفحات: ۸۳-۹۹

10.52547/mmi.2113.14001020

مطالعه محله میدان کهنه کاشان و بازخوانی مرکز محله تاریخی و مقایسه آن با محله میدان کهنه قم

بابک عالمی* صدیقه کمالی زارچی**

چکیده

بافت تاریخی ارزشمند کاشان با وجود آسیب‌های زیاد ناشی از تحولات شهری معاصر، کمتر مطالعه شده است و این موضوع در مورد هسته اولیه شهر و محله‌های مربوط به آن، نمود بیشتری دارد که سبب افزایش مداخلات و آسیب‌های مختلف به بافت محلات می‌شود. محله میدان کهنه به گمان نویسندگان، هسته اولیه تشکیل شهر تاریخی بوده که اطلاعات مستندی در مورد آن وجود ندارند؛ این محله، قرارگاه مسجد جامع کهن است که قدمت آن بر اساس کتیبه مناره آن، به سال ۴۶۶ ه.ق. می‌رسد. این پژوهش قصد دارد ضمن بررسی ساختار، اجزا و فضاهای محله میدان کهنه، سیر تحول و تکامل این محله تاریخی را مطالعه کند. روش این تحقیق، اسنادی و تفسیری-تاریخی است؛ تلاش می‌شود بر پایه مطالعات میدانی، وضعیت موجود محله، عناصر شاخص و کاربری‌های آن معرفی شوند و بر اساس منابع معدود تاریخی موجود و نقشه‌های هوایی، وضعیت موجود و ساختار تاریخی مرکز محله شناسایی شود و سپس با محله هم‌نام خود در شهر قم مقایسه شود. نتایج پژوهش حاکی از این هستند که محله در مسیر معابر تاریخی شکل گرفته و مسجد جامع یکی از اجزای اولیه آن بوده که با تکامل تاریخی محله، توسعه یافته است؛ محله میدان کهنه احتمالاً دارای یک میدان قدیمی به‌عنوان مرکز محله، در مجاورت مسجد جامع بوده که به تدریج از بین رفته است. مقایسه این محله با هم‌نام خود در قم، مؤید این نکته است که هر دو محله در گذشته دارای میدان و کاربری‌های نسبتاً مشابه در اطراف آن بوده‌اند که به مرور زمان، میدان از بین رفته و جای خود را به گذر و کاربری‌های دیگر داده است.

کلیدواژه‌ها: کاشان، محله میدان کهنه، شهر تاریخی، بازار، میدان کهنه قم

مقدمه

محله، واحدی اجتماعی- اقتصادی و رکن اصلی شهر تاریخی است که آن را به بخش‌های مختلف تقسیم کرده است. محلات، بر اثر مؤلفه‌های متفاوتی از جمله؛ اوضاع سیاسی و اقتصادی شهرها، کوچ و مهاجرت، مسائل عمرانی، تأثیر شخصیت‌های متنفذ و خیرین، شکل گرفته‌اند. در ایران، محله‌ها، محل اسکان مردمی بوده که قوم و نژاد و مذهب و شعائر مشترک و روابط اجتماعی باقوام داشته‌اند. این روابط اجتماعی به نوبه خود در شکل محله مؤثر بوده و کالبد محله، تجلی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ساکنین خود بوده است؛ به همین دلیل است که محلات از نظر اندازه و تعداد ساکنین مشابه نبوده و مرز مشخصی نیز ندارند. در حقیقت، مرز محلات به صورت عرفی است و ساکنین بر سر آن توافق ضمنی داشته‌اند. بیشتر محلات بافت تاریخی در شهرهای ایران به مرور زمان دچار تغییر و تحول شده، جایگاه خود را در بافت تاریخی از دست داده و در روزگار معاصر، بر اثر تحولات مدرن معماری و شهرسازی، به تدریج رو به ویرانی نهاده‌اند؛ از جمله این محلات می‌توان به محله میدان کهنه کاشان اشاره کرد. این محله و مسجد آن احتمالاً از قدیمی‌ترین اجزای ساختار شهر تاریخی کاشان هستند. محله میدان کهنه در حد فاصل بازار پانخل و خیابان آیت‌الله کاشانی و همچنین بقعه طاهر و منصور و زیارت پنجه شاه قرار دارد؛ احداث خیابان باباافضل در حدود سال ۱۳۳۰ ه.ش. بخشی از محله را نابود کرد و ارتباط آن با محله پنجه شاه را در جبهه شمال شرقی از هم گسیخت. همچنین طرح تعریض گذر اصلی و تخریب کالبدی محله، آن را دچار تغییر و تحولات اساسی نمود. در طی تحولات تاریخی شهر، مسجد جمعه شهر به یک مسجد محلی تبدیل شده و از مرکز محله، چیزی جز گذر محله میدان کهنه باقی نمانده است. دیگر گونی‌های ناشی از توسعه شهری از جمله؛ تعریض گذرها و تخریب بافت و تبدیل به فضاهای شهری جدید مانند خیابان و پارکینگ، بافت محله را دچار آسیب جدی کرده و بسیاری از کاربری‌های آن از بین رفته و عناصری چون؛ آب‌انبار، بازارچه، حمام و واحدهای مسکونی ارزشمند تخریب شده‌اند و در حال حاضر، بخش‌های باقی‌مانده وضعیت بسامانی ندارند. در سایه این تحولات، مرکز محله نیز از میان رفته و نقش خود را در میانه محله از دست داده؛ به طوری که درک وضعیت اصیل آن دشوار است. بر این اساس، این مقاله در حال پاسخ دادن به این پرسش‌ها است که اجزا، عناصر و کاربری‌های محله میدان کهنه چه بوده‌اند؟ و چگونه در کنار هم و در مرکز محله سامان یافته

بودند؟ در نهایت، این پژوهش، محله میدان کهنه را با محله تاریخی هم‌نام خود در شهر قم مورد مقایسه قرار می‌دهد تا ویژگی‌های مشابه این دو محله را در کنار هم بررسی کرده و به بازشناسی بهتر مرکز محله میدان کهنه دست یابد. بنابراین هدف مقاله، بازیابی و بازشناسی شکل و ترکیب اصیل مرکز محله بر اساس مدارک و مستندات موجود است. اهمیت و ضرورت پژوهش در آن است که با مستندسازی محله و مرکز آن، می‌توان یک سند اولیه و معتبر برای محله قائل شد که بر اساس آن، محققان به مطالعه وجوه مختلف محله بپردازند و محملی برای حفاظت آن توسط نهادهای شهری ایجاد شود. نکته مهم در این بین، وجود محله به‌عنوان هسته اولیه شهر و به احتمال فراوان، سرآغاز شکل‌گیری بازار تاریخی کاشان در کنار محلات طاهر و منصور، درب باغ و پانخل است که نیاز به شناخت محله و حفظ و احیای آن را پررنگ‌تر می‌سازد. این پژوهش قصد دارد با مطالعه محله میدان کهنه، عناصر اصلی و کالبدی آن را شناسایی و بررسی کند و با استفاده از منابع تاریخی و مدارک موجود، به بازسازی و مستندسازی مرکز محله تاریخی، کشف مرزهای تقریبی محله و آنچه در گذشته بوده است بپردازد.

پیشینه پژوهش

تاکنون روی محله میدان کهنه کاشان به‌طور خاص، پژوهشی صورت نگرفته و پژوهشگرانی که در حوزه بافت قدیمی کاشان به تحقیق و تفحص پرداخته، اشاره‌وار و گذرا از این محله، در پژوهش خود صحبت نموده‌اند که اندک اطلاعاتی از گذشته محله بیان می‌کند. بنابراین، از اندک متون مرتبط موجود که اکثراً به صورت غیرمستقیم اشاراتی مربوط به محله میدان کهنه کاشان نقل کرده‌اند استفاده شد. ماحصل جست‌وجوی پژوهشگران، دورنمایی محدود و اطلاعاتی اندک از سابقه مطالعه در اطراف این موضوع را نشان می‌دهد که خود مبین ضرورت وجود پژوهش حاضر است.

بیرشک (۱۳۷۴)، هسته اولیه شهر کاشان را داخل یکی از قلاع قدیمی می‌داند که پس از حذف حصار، مرز آن در محدوده مسجد جامع و میدان قرار گرفت و نوار بازار از آنجا و در حد جنوبی آن شروع شد. این محدوده، محله میدان کهنه فعلی را شامل می‌شود. وی در جای دیگر (۱۳۹۹)، به هسته اولیه شهر یا دروازه شارستان اولیه معروف به میدان کهنه اشاره دارد و در توصیف موقعیت مکانی مسجد جامع، آن را جنب میدان کهنه و در راه ورودی شهر از طریق دروازه قم بیان می‌کند (بیرشک، ۱۳۷۴). ضرابی (۱۳۷۸) در خصوص آب‌رسانی محله اظهار می‌دارد: قنات میرباقر از طرف دروازه

کمک اسناد تاریخی و تطبیق با محله مشابه و هم‌نام در قم، تحلیل حاصل از مرحله پیشین مورد واکاوی و بررسی مجدد قرار می‌گیرد.

مبانی نظری

سازمان و استخوان‌بندی محله، محوری کلیدی در تعریف محله است. محورهای اصلی و گذرهای پیاده، شبکه‌ای از مراکز فرعی در محله و وحدت شکلی را باید چارچوب و استخوان‌بندی اصلی محله دانست. ترکیب عملکردها و فعالیت‌ها برای ایجاد وحدت فضایی، وجود نشانه‌ها و عرصه‌های مختلف نیمه‌خصوصی، نیمه‌عمومی و عمومی به‌عنوان بستر اصلی در تعاملات و روابط اجتماعی، نیز از ویژگی‌های محله محسوب می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۲). سازمان‌دهی شهرهای قدیم ایران بر این اساس بوده که شهر به چندین محله تقسیم می‌شده است. اصل اساسی سازمان کالبدی این شهرها عبارت از پیوند رشته فضایی عناصر مجموعه است که متشکل از مرکز شهر، مراکز محلات از طریق رشته‌ها و عناصر ارتباط‌دهنده، گذر اصلی و میدان، تکیه و حسینیه بوده است (توسلی، ۱۳۷۹). هاروارد^۱ برای نخستین بار در اواخر قرن نوزدهم، اصل تقسیم هر شهر را به سلسله مراتبی از واحدهای بسته با ابعاد متفاوت عنوان کرد (اوستروفسکی، ۱۳۹۵: ۴۴-۲۷) و نظریه مدل سلولی برای شهرها مطرح شد؛ با این تعریف، هر شهر همچون موجود زنده‌ای از سلول‌هایی با اجزای متفاوت ولی اساساً مشابه تشکیل می‌شود. راپاپورت^۲، ساختار محله‌های شهر اسلامی را مانند یک شهر کوچک با تمام خدمات مثل؛ مسجد، حمام، نانوا، بازارچه و بازار بیان می‌کند و عناصر سازمان‌یافتگی آن را مشابه کل شهر می‌داند (Rappoport, 1981: 251-252؛ شیخی، ۱۳۸۲: ۴۲). از طرف دیگر، ساخت و بافت کارکردی و کالبدی هر شهر، نقش مهمی در شکل‌گیری انواع میدان‌ها و نحوه پیوند و هم‌جواری آنها با سایر فضاهای شهری داشته است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۰: ۹۲). شهر معمولاً شامل چند محله بوده و هر یک از محله‌ها نام به‌خصوصی داشته که به نام افراد سرشناس آن محله، نام‌گذاری می‌شد (کیانی، ۱۳۶۵: ۲۱۰). از سوی دیگر، لینچ، محله را بخشی از شهر می‌داند که واجد خصوصیات یکدست و مشابهی است (لینچ، ۱۳۷۶: ۱۸). وی برای شهر، الگوی مراکز را برمی‌شمرد که از جمله این مراکز، مراکز محله‌ای است. او کاربری‌های روزانه و فعالیت‌های تجاری و خدماتی که مستمر مورد استفاده ساکنین یک محله قرار می‌گیرند را اساس مدل مراکز محله‌ای می‌شمرد. مرکز محله، محل تجمع جامعه‌ای کوچک و منسجم است که تماس‌های اجتماعی

ملک وارد می‌شود و بخش شمالی شهر شامل؛ محله‌های پنجه شاه، میدان کهنه و تمغاچی‌ها را مشروب می‌کند. بیرشک (۱۳۹۹) اشاره می‌کند که در قسمت غربی میدان کهنه، در کنار راهی که شهر را از دروازه غربی به گلپایگان و محلات مرتبط می‌کرده، محل تدفین امام‌زاده طاهر و فرزند او امام‌زاده منصور (ع) قرار گرفته است. حدود شهر تاریخی کاشان از دروازه قم شروع می‌شده و بعد از عبور از کنار قبرستان پنجه شاه، از راه کنار مسجد جامع و میدان کهنه (دروازه شارسنان اولیه) گذشته و به طرف جنوب غربی محله میدان کهنه تا گذر درب باغ و قبرستان درب باغ، که احتمالاً دروازه دیگری برای شارسنان بوده، ادامه می‌یافته است. باغات بیشتر در شمال مسجد جامع و غرب میدان کهنه و مزارع بیشتر در حاشیه جنوبی شهر جای داشته‌اند. مادام دیولافوا^۱ از قول کسانی، به تاریخچه شهر اشاره دارد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷؛ ساطع، ۱۳۸۹). نراقی (۱۳۷۴) به تک‌بنای شاخص و بارزش بافت؛ یعنی مسجد جامع پرداخته است و آن را بنا بر تاریخ روی مناره، مربوط به دوره سلجوقی می‌داند و به تفصیل، کتیبه‌های موجود در بنا را بررسی می‌کند. در کتاب "کاشان در گذار سیاحان" ساطع (۱۳۸۹)، در مورد حد و حدود شهر و فاصله شهر با دیگر شهرها صحبت شده است. در پژوهش‌های اخیر، جیحانی و همکاران او (۱۳۹۹) به مطالعه مرکز محله پنجه شاه و عناصر پیرامونی آن پرداخته‌اند و عالمی و همکاران وی (۱۳۹۸ الف: ۱۳۹۸ ب) در چند پژوهش به مطالعه پیرامون مناره و تزئینات آن، گنبدخانه مسجد جامع (عالمی و کمالی زارچی، ۱۳۹۹) و سیر تحول و تکامل مسجد جامع (عالمی و کمالی زارچی، ۱۴۰۰) پرداخته که پژوهش‌های اخیر بر روی بنای مسجد جامع تمرکز داشته‌اند.

روش پژوهش

روش تحقیق این پژوهش، اسنادی و تفسیری-تاریخی، همراه با استدلال منطقی است. بدین ترتیب با مطالعه اسناد و منابع، چارچوب نظری پژوهش در خصوص محله تاریخی و اجزای مرکز محله استخراج شده و سپس ضمن بررسی تاریخچه شکل‌گیری شهر، سیر تحول محله، بناهای شاخص و نظام ساختاری آن معرفی می‌شود. در گام بعد، با تکیه بر منابع، مطالعات میدانی و مصاحبه‌های شفاهی، وضعیت موجود محله و عناصر شاخص آن شناسایی شده و حدود محله مشخص می‌شود. در قدم بعدی، ساختار تاریخی محله و مرکز محله به روش استدلال منطقی و با استفاده از متون و پیمایش، پیاده‌سازی و تحلیل شده و تلاش می‌شود اجزا و عناصر محله و مرکز محله تاریخی تعیین شوند. سپس به

بین همسایگان و ایجاد حس شهری و محله‌ای را ترغیب می‌نماید (همان). مرکز محله، عنصر اجتناب‌ناپذیر هر محله است که در محل تقاطع راه‌های اصلی محله و در اغلب موارد، عمومی‌ترین و مردمی‌ترین فضای آن محسوب می‌شود و نام محله را نیز بر خود دارد (عزیزی، ۱۳۸۵: ۴۰). این مراکز معمولاً دارای ثروت اقتصادی منقول زیادی نبوده و ضمناً حجم غیرمتعارفی هم نداشتند و با سادگی هر چه بیشتر با اطراف ترکیب می‌شدند و وحدت خود را برای عابرین سطوح عمومی و اهالی محلات متظاهر می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۵۸). این مراکز از نظر کالبدی به دو صورت وجود داشتند؛ نخست به صورت یک راسته یا گذر که کمی از گذرهای دیگر در محل استقرار فضاهای تجاری و اجتماعی عریض‌تر بوده‌اند، نوع دوم مرکز محله به صورت میدانچه بود. این میدانچه‌ها در محل تقاطع چند راه یا در کنار راه اصلی محله قرار داشتند و در پیرامون برخی از آنها تعدادی دکان برای عرضه کالاهای ضروری روزانه و هفتگی اهالی محله قرار داشت. همچنین، مسجد، حمام، آب‌انبار و بعضی دیگر از فضاهای عمومی محله در کنار همین میدان ساخته می‌شد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۰: ۹۸-۸۸) (جدول ۱). موقعیت مکانی این میدانچه‌ها اغلب در کنار راه اصلی محله و به صورتی بود که دسترسی از نقاط گوناگون هر محله کمابیش به بهترین شکل ممکن صورت می‌گرفت. اما باید توجه داشت که در موارد بسیار، مرکز محله در مرکز فیزیکی و هندسی محله نبود، یعنی فاصله همه واحدهای مسکونی واقع در محله نسبت به آن یکسان نبود؛ زیرا در بیشتر شهرهای تاریخی، مرکز محله‌ها از ابتدا طراحی نمی‌شدند و به تدریج شکل می‌گرفتند و در نتیجه در مواردی، امکان ساختن میدانچه مرکز محله در مرکز فیزیکی محله وجود نداشت. در این

صورت، آن را در کنار یکی از راه‌های اصلی محله می‌ساختند تا از امکان دسترسی مناسب به سایر مکان‌ها برخوردار باشد. این مراکز، از عناصر عملکردی خاص مانند؛ بازارچه، مسجد، آب‌انبار، کارگاه‌ها، زورخانه و میدانچه تشکیل می‌شدند، اما همواره مسجد و بازارچه، از عناصر اصلی و مشترک محلات بودند. این عناصر هر یک چهره شاخص مربوط به خود را داشته و به سیمای کلی محیط نیز هویت می‌دادند. مرکز محله، از تجمع این عناصر در تلفیق با فضاهای باز شکل می‌گرفت. این مراکز محله مظهر بیشترین تماس‌ها و تجمع افراد هر محل محسوب می‌شدند که فضاهای باز در آنها حتی بیشتر از فضاهای بسته اهمیت می‌یافتند (همان: ۲۳۸). این میدانچه‌های محلی بیشتر از آنکه جاذب افراد خارج از محله باشند، بستر تعاملات اجتماعی ساکنان خود محله به صورت محفوظ و محصور با فعالیت‌هایی در سطح محله بودند و غالباً مقیاسی انسانی داشته و کالبد و سرعت غیرانسانی بر آنها حاکم نبودند (پاکزاد، ۱۳۸۶: ۹۲-۸۹).

کاشان؛ سیر تحولات تاریخی

مسیرهای ارتباطی در شکل‌گیری هسته اولیه و رونق کاشان تأثیر به‌سزایی داشته؛ به‌خصوص که کاشان به دلیل موقعیت خاص خود در میان راه کلان‌شهرهای تاریخی قرار داشته است. شهرنشینی و یکجانشینی در این محدوده را می‌توان به دو بخش قبل و بعد از اسلام دسته‌بندی کرد. پیش از اسلام، از حدود ۶ هزار سال پیش، تپه‌های سیلک سکونتگاه مردم بوده و یافته‌های باستان‌شناسی و حفاری‌ها در این منطقه، از وجود اولین مجتمع‌های زیستی حکایت دارند. به دلایل متعدد، مردم سیلک به سمت چشمه‌های اطراف مهاجرت کردند که یکی از مهم‌ترین آنها، چشمه

جدول ۱. انواع مرکز محله از نظر طراحی شهری

انواع مرکز محله	
مراکز خطی	مراکزی که در امتداد گذرها و به صورت بازارچه شکل گرفته و از تعدادی مغازه تشکیل شده که همراه با مسجد و دیگر فضاهای عمومی در امتداد معابر اصلی و بیشتر در محل تقاطع چند گذر مهم واقع شده‌اند.
مراکز میدانچه‌ای	به صورت میدانچه‌ای است که در محل تقاطع گذرهای اصلی یا در کنار مهم‌ترین معبر هر محله شکل می‌گرفته است و بناهای عمومی و فضاهای تجاری در پیرامون آن احداث می‌شده‌اند.
فضاهای طراحی نشده	مراکزی به تدریج و در طول زمان شکل گرفته و دارای نقشه طراحی شده‌ای نیستند و نمای سطوح آنها نیز طراحی نشده است.
مراکز منظم و طراحی شده	مراکزی که چه نقشه و چه نمای آنها طراحی شده و دارای شکلی منظم و هندسی هستند.

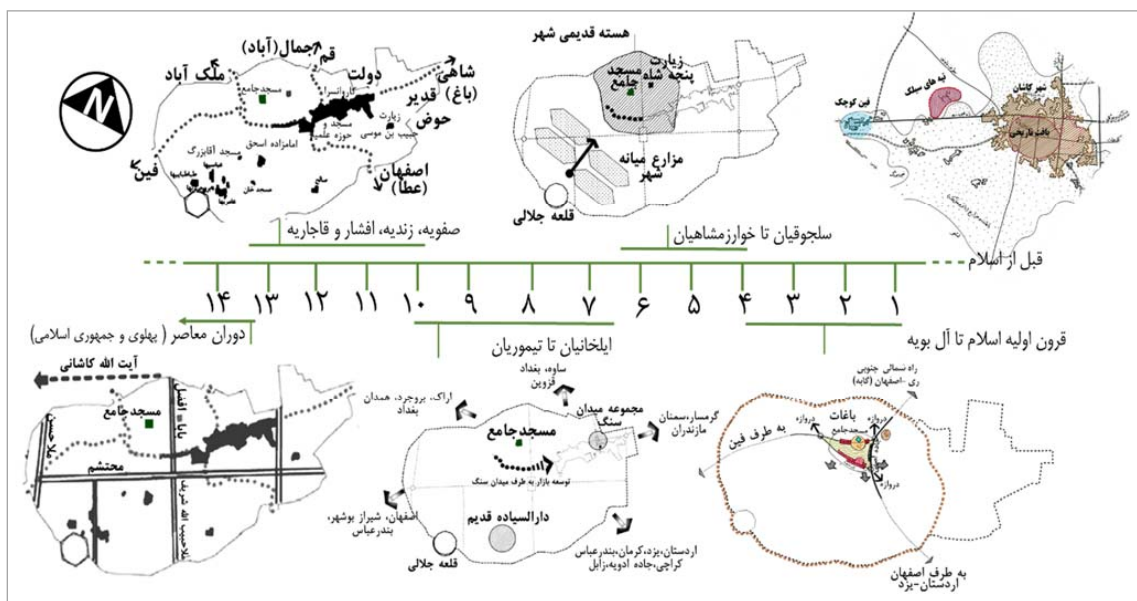
(سلطان‌زاده، ۱۳۷۰: ۸۸)

شمال شرق محله است را بخشی از آن شمرده‌اند. با توجه به آنچه در خصوص مزار ابوالرضا راوندی در کتاب "آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز" آمده است، وی در مزار پنجه شاه دفن شده (نراقی، ۱۳۷۴: ۱۳۷) که این نکته نشانگر این است که محله در حد شمالی خود تا این مزار محدود می‌شده است. بر اساس محدوده تقریبی محله که توسط نویسندگان تعیین شد، این محله مساحتی حدود ۶٫۵ هکتار و کمتر از دو درصد از بافت تاریخی را در بر می‌گیرد. تعداد خانه‌ها با توجه به نقشه طرح جامع حدود ۱۷۰ واحد مسکونی است. ورود به محله از سوی شرق و از خیابان باباافضل میسر است. در امتداد این ورودی، معبر اصلی (شهید دقیقی) محله قرار دارد. همچنین از خیابان کاشانی در شمال محله و پس از عبور از محله پنجه شاه، از کوچه باغ (شهید ابهری) می‌توان وارد محله شد. این مسیر، در انتها و در جهت غرب، به محله‌های بابا ولی، طاهر و منصور و در جنوب به محله درب باغ و در نهایت، به محله پانخل می‌رسد (تصویر ۲). در بررسی‌های میدانی محل مشخص شد آنچه محله میدان کهنه نامیده شده، شامل گذر (یا کوی) میدان کهنه، کوچه باغ، مسجد جامع، آب‌انبار، کتابخانه و آرامگاه ابورضا راوندی و تعدادی خانه است. مسجد کنونی کارکرد اولیه خود به‌عنوان مسجد جامع شهر را ندارد و به‌عنوان مسجد محلی استفاده می‌شود که دلایل آن در بخش بعدی به تفصیل شرح داده خواهند شد. عناصر مهم دیگر محله، به این شرح هستند (تصویر ۳):

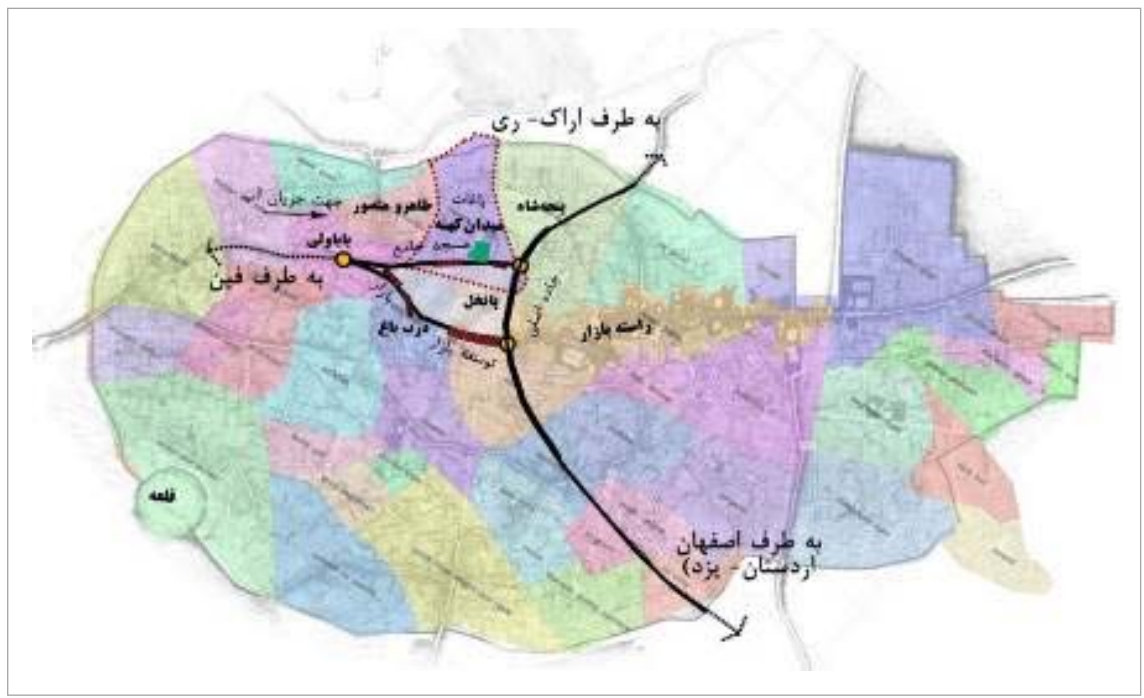
فین بود و مجموعه سکونتی را در محدوده فین شکل دادند. مقارن با ورود اسلام به ایران، سکونت در محل فعلی بافت قدیم شکل گرفت؛ هسته اولیه شهر تاریخی، در محدوده تلاقی سه راه اصلی و گستره بین این سه محور ایجاد شد. در دوره‌های بعد، بنا بر مقتضیات زمان، بافت شهری، شاهد آبادانی یا افول بوده است. ابتدا، گسترش شهر به سمت غرب و جنوب غربی، همراه با احداث دژ، قلعه و برخی مساجد و مدارس است، پس از آن، شهر و بازار به سمت شرق توسعه می‌یابند و در پی آن، مرکز شهر از هسته اولیه خود به میدان سنگ تغییر یافته و هم‌زمان با پیشرفت شهر، محلات جدید شکل می‌گیرند. خلاصه‌ای از سیر تحول کالبدی شهر پس از اسلام، در تصویر ۱ نمایش داده شده است (بیرشک، ۱۳۷۴: ۳۹۹-۳۷۹؛ وارثی و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۲۷؛ Gaube et al, 2018: 13-106).

مطالعات و بررسی‌ها

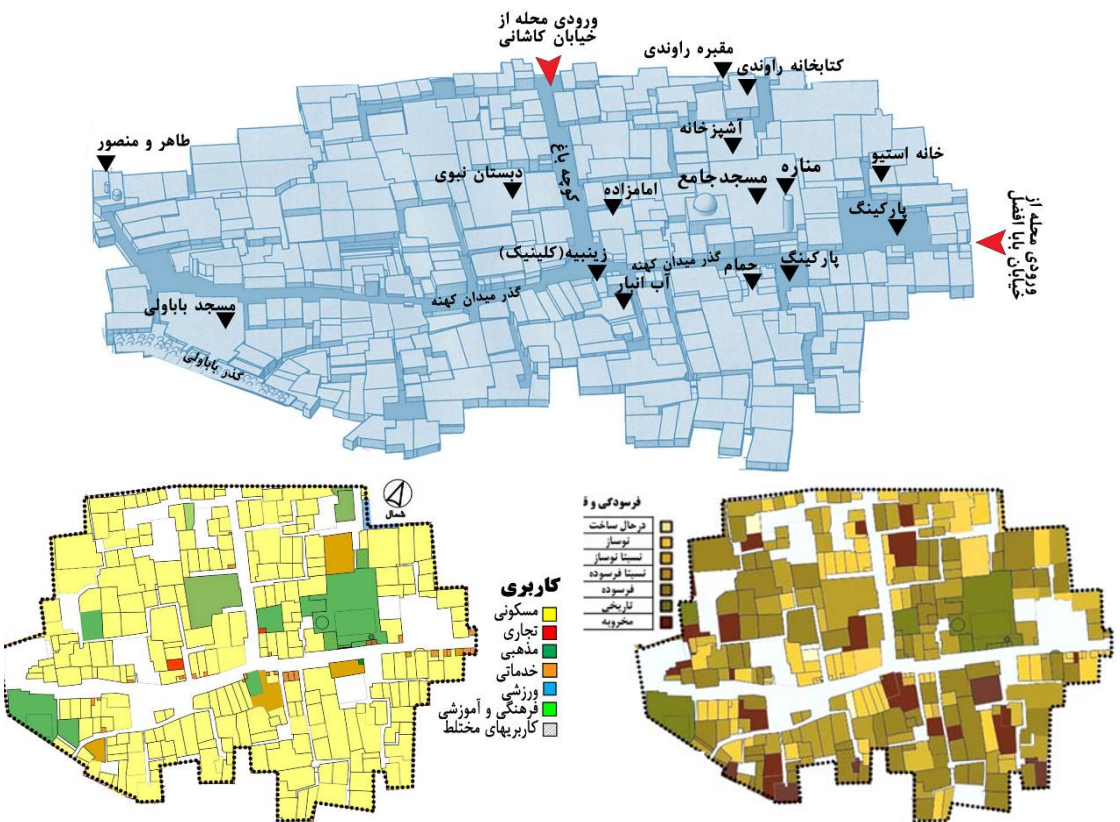
استخوان‌بندی بافت قدیم، از سلسله مراتبی از معابر تشکیل شده که به فضاهای عمومی مانند بازار و میادین پیوسته است و محلات در اطراف آنها شکل گرفته‌اند. محله میدان کهنه بر اساس تقسیمات شهری طرح جامع، در محله طاهر و منصور^۴ و در شمال بافت قدیمی واقع شده است (تصویر ۲). حدود و مرز نسبتاً دقیقی برای محله میدان کهنه در مستندات موجود نیست و در مدارک، محدوده‌های متفاوتی برای آن ذکر شده؛ همچنین، بخش عظیمی از مزار پنجه شاه که در

تصویر ۱. سیر تکامل، تحولات و شکل‌گیری شهر کاشان (همراه با اصلاحات نگارندگان به کمک شرکت مشاوره نقش جهان پارس، ۱۳۸۸؛ بیرشک، ۱۳۹۹: ۳۱ و ۵۹)

تصویر ۲. تطابق نقشه‌های هسته اولیه شهر و محلات کاشان (ترسیمات نگارندگان با استفاده از عکس نقشه دوره صفویه (مهندسیین مشاور شهر و خانه، ۱۳۷۴) و نقشه تقسیم‌بندی محلات کاشان (شهرداری کاشان))

تصویر ۳. بالا: تصویر پرسپکتیو از محله. پایین: از چپ به راست؛ کاربری‌های محله میدان کهنه و قدمت بناهای بافت محله میدان کهنه (نگارندگان با اصلاح نقشه شرکت مشاوره نقش جهان پارس، ۱۳۸۸)

سال ۱۳۸۵ به کتابخانه‌ای به همین نام تبدیل شده است. اسناد موجود، موقعیت این بنا را به مزار یا گورستان پنجه شاه (همان) که در شمال و شمال شرقی مسجد قرار گرفته، منتسب می‌کنند.

• آرامگاه مقبل^۷، بقعه‌ای کوچک، حدود ۲۰ متر مربع و چسبیده به حمام قدیمی است که ظاهراً در دهه ۶۰ یا ۷۰ شمسی ساخته شده و قبل از این در محوطه گذر قرار داشته است.

• مسجد جامع و مناره آن، قدیمی‌ترین ساختار محله است که پس از زلزله‌های ویرانگر کاشان از جمله زلزله ۱۱۹۲ ه.ق. به قوت خود باقی است. مسجد مساحتی حدود ۳۵۰۰ متر مربع دارد و در ارتفاعی حدود ۳/۵ متر بالاتر از تراز معبر و بافت اطراف قرار گرفته و دارای فضاهای شبستان، گنبدخانه، صحن، حوض خانه، مناره و دیگر فضاهای الحاقی است. مناره آن در جنوب شرقی مسجد واقع شده و پایه مناره در دکان مجاور گذر اصلی محله و ارتفاع آن ۲۴ متر از تراز سطح معبر است. قدمت دقیق مسجد مشخص نیست، اما با توجه به اینکه اعتمادالسلطنه نوشته که زبیده خاتون آن را بنا نموده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۱۶)، می‌توان آن را به قرون اولیه اسلام منتسب کرد؛ کتیبه‌های تاریخ‌دار مسجد مربوط به پس از زلزله ۱۱۹۲ ه.ق. هستند. مناره، کتیبه‌ای سه سطری با خط کوفی و تاریخ ۴۶۶ ه.ق. دارد، اما پژوهش‌های صورت گرفته، آن را متعلق به پیش از این تاریخ می‌دانند (عالمی و کمالی زارچی، ۱۴۰۰). مهم‌ترین عنصر محله، مسجد جامع و گنبد و مناره‌های آن است که از نظر بصری بر بافت غالب است و دیدهای متوالی آن در حین

• آب‌انبار بزرگ که در حد واسط سه محله میدان کهنه، درب باغ و بابا ولی قرار دارد و تا چندین سال پیش که هنوز از آب‌انبارها استفاده می‌شده با قنات پر و استفاده می‌شد؛ اکنون که قنات آن خشک شده، آب‌انبار نیز متروک است. این آب‌انبار به‌عنوان آب‌انبار میدان کهنه شناخته می‌شود و حسین فرخ یار (۱۳۸۶) از آن به‌عنوان یکی از بناهای تاریخی کاشان یاد می‌کند.

• حمام روبه‌روی مسجد که آب آن از آب شاه تأمین می‌شده است (علیمی و همکاران، ۱۳۹۹)، در دل زمین جای دارد و هنوز آثار آن در محوطه روبه‌روی مسجد موجود هستند و درب فلزی آن در گذر محله قرار دارد. این بنا تا نیم‌قرن پیش استفاده می‌شد، ولی امروزه بنایی مخروب و متروکه است و بخشی از آن به‌عنوان مغازه میوه‌فروشی استفاده می‌شود. • بقعه ابورضا راوندی^۵ که در سال ۱۳۷۵ تعمیر آن آغاز شد. این بقعه در مجموع دارای ۵ سنگ قبر قدیمی و یک سنگاب است که آیات قرآنی بر آن حجاری شده‌اند. روی سنگ قبر راوندی، این جمله حجاری شده است: "هذا مرقد سید الامام الاعظم الأعلم و الافضل... ابوالرضا فضل‌الله بن علی بن... وقف هذا الحجر حاج محمد... شهر محرم الحرام ۱۲۲۹". پیرامون قبر راوندی، قبور چند تن از علما و ائمه جماعت سابق مسجد میدان کهنه دیده می‌شود (تصویر ۴). اطراف این محوطه، غرفه‌هایی قدیمی بوده که اخیراً تخریب و تبدیل به کتابخانه عمومی شده‌اند (نراقی، ۱۳۷۴: ۷۴). تاریخ سنگ راوندی ۱۲۲۹ است. کتیبه‌ای در فضای دایره‌ای شکل دیوار بقعه وجود دارد که به سال ساخت بقعه (۱۳۸۰-۱۳۷۵) اشاره دارد. فضای کنار بقعه با زیربنای ۷۵۰ متر مربع در

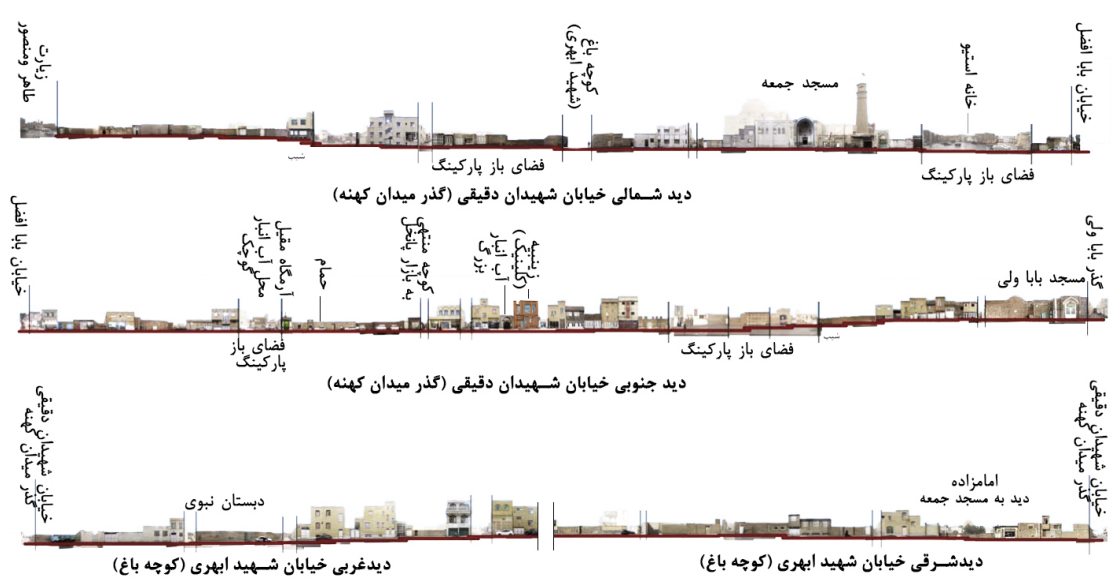
تصویر ۴. تصاویری از بقعه ابوالرضا راوندی (نگارندگان)

ادامه دارد. در اثر مرور زمان و تحولات سیاسی و اقتصادی شهر، بازار پانخل به تدریج رونق خود را از دست داده و به گذر محلی تبدیل شده است. بافت کالبدی محله، دچار تغییراتی شده است. عکس هوایی نشانگر این است که خانه‌های محله به تدریج در حال تغییر و نوسازی هستند. بسیاری از خانه‌های تاریخی از بین رفته و زمین آنها به پارکینگ تبدیل شده؛ ورودی گذر نیز با تخریب یک ردیف خانه در ضلع شمالی و مجاور خیابان باباافضل، عریض تر شده است (تصویر ۶).

حرکت در گذر، عابران را جهت می‌دهند. وضعیت کنونی ابنیه مذکور در تصویر ۵ نمایش داده شده است. محله از شرق و شمال با محله پنجه شاه و به واسطه گذر میدان کهنه، با مرکز محله آن یعنی زیارت پنجه شاه ارتباط دارد. گذر مجاور مسجد، مرکز محله میدان کهنه را با بخش‌های شمالی خود و آن بخش از محله پنجه شاه که در شمال محله قرار دارد، مرتبط کرده است. در بخش جنوب محله، بازار سنتی کاشان قرار دارد که از محله پانخل آغاز شده و به سمت شرق

تصویر ۵. تصاویری از عناصر مهم و شاخص محله (نگارندگان)

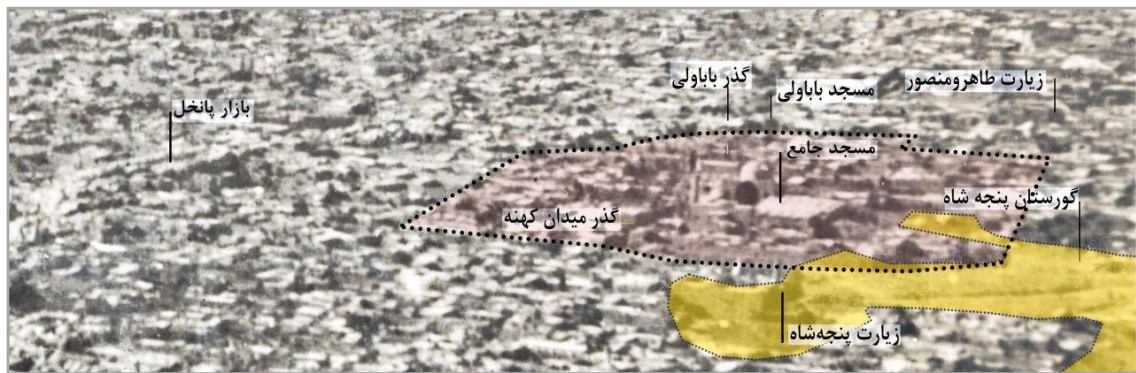

تصویر ۶. برش‌های طولی از گذرهای محله میدان کهنه. ردیف اول: دید شمالی به گذر میدان کهنه، ردیف دوم: دید جنوبی به گذر میدان کهنه، ردیف سوم: از راست به چپ: دید شرقی و دید غربی به کوچه باغ (نگارندگان)

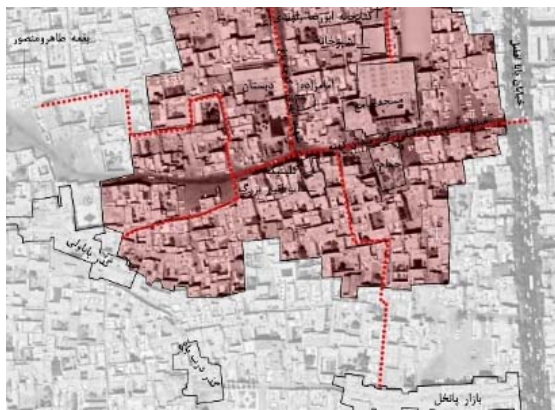
یافته‌ها و بحث

اراضی پشت مسجد و بخش شمالی آن را خالی از خانه‌هایی نشان می‌دهد که در عکس‌های هوایی سال‌های بعد (تصویر ۸) دیده می‌شود. این بخش خالی از سکنه، مربوط به گورستان پنجه شاه است که تا نزدیکی ضلع شمالی مسجد امتداد داشته و به تدریج در سالیان اخیر تغییر کرده و بافت شهری در آن توسعه یافته است. این گورستان و باغات حاشیه شهر در شرق و شمال شرق محله قرار داشته و کوچه‌باغ به آنها ختم می‌شده است. برخی از کوچه‌های شمالی مسجد جامع که امروز در بافت متراکم محله پنجه شاه قرار دارند "کوچه‌باغ" نام دارند که می‌توانند نشانگر گذشته خود باشند؛ در حالی

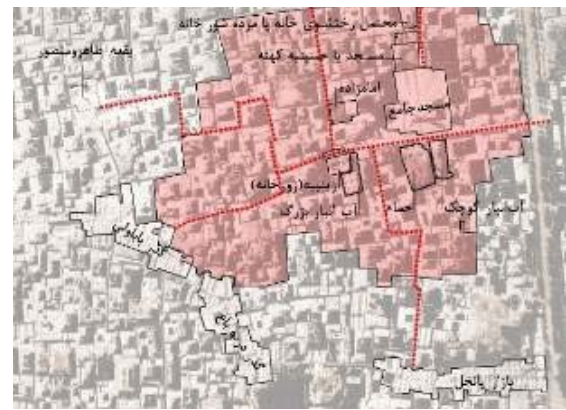
محله‌های تاریخی کاشان عموماً دارای یک گذر اصلی و مرکز محله هستند که کاربری‌های اطراف این مرکز عموماً شامل؛ مسجد، آب‌انبار، حمام، سیپک^۸، تکیه و احتمالاً یک امام‌زاده و خانه‌هایی بوده که توسط کوچه‌هایی باریک به گذر اصلی وصل می‌شدند. کالبد بافت قدیم، از یک استخوان‌بندی منسجم و مبتنی بر اصول سلسله مراتبی برخوردار بوده که کلیت خود را به صورت بافتی هماهنگ و یکپارچه حفظ کرده بود. بررسی نقشه‌ها و عکس‌های هوایی، سیر تحولات محله را مشخص می‌کند. عکس هوایی سال ۱۳۰۳ ه.ش. (تصویر ۷)

تصویر ۷. قدیمی‌ترین عکس کاشان در سال ۱۳۰۳ که محدوده محله و عناصر شاخص به صورت تقریبی بر روی آن مشخص شده است (تحلیل ترسیمی بر روی عکس. هولستر) (URL: 1)

عکس هوایی از محدوده و کاربری‌ها (۱۳۹۹)

عکس هوایی سال ۱۳۳۵

عکس هوایی سال ۱۳۷۴

عکس هوایی سال ۱۳۶۱

عکس هوایی سال ۱۳۵۴

عکس هوایی سال ۱۳۴۶

تصویر ۸. مقایسه کاربری‌ها و شکل محله در سال‌های مختلف (تحلیل ترسیمی بر روی عکس هوایی در Google Earth و عکس‌های هوایی در سال‌های مختلف موجود سازمان نقشه‌برداری کشور)

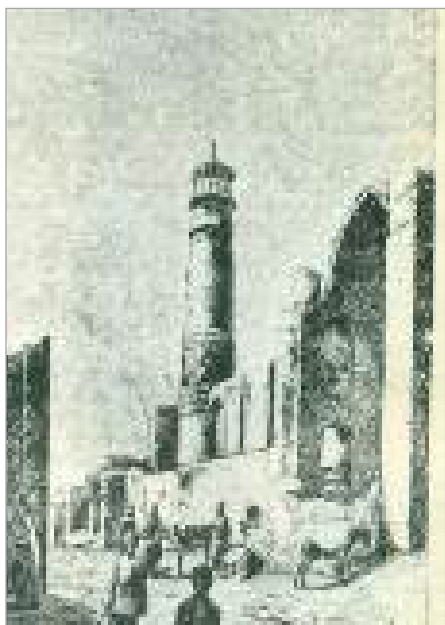
که مطلقاً اثری از باغ و فضاهای مشابه آن در این بخش از بافت دیده نمی‌شود.

با بررسی بافت می‌توان ۳ دسته گذر در محله تشخیص داد (تصویر ۸)؛ اول، کوچه‌های اصلی مانند کوچه باغ که عرضی حدود ۲ متر دارند. دوم، کوچه‌های بن‌بست که عرض بسیار کم حدود ۸۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر دارند. سوم، گذرهایی با عرض بیش از ۲ متر که احتمالاً سرپوشیده بوده و فعالیت تجاری و خدماتی داشته‌اند. در حال حاضر، گذر میدان کهنه فاقد بازارچه است، اما میزان عرض معبر و چند دکان محدود موجود در مجاور گذر، نشان از وجود بازارچه و دکان‌هایی داشته که به تدریج از بین رفته‌اند. گشودگی قابل توجه گذر در مقابل گنبدخانه و وجود سردر پیش‌آمده حمام، همچنین کاهش ارتفاع جداره شبستان جنوبی در مجاور گذر، حکایت از وجود راسته بازار و دکان‌هایی در بخش جنوبی و عقب‌نشسته گذر دارد که به تدریج تخریب شده‌اند. بنابراین، بخشی از گذر اصلی میدان کهنه مشابه گذر محلات مجاور خود (مانند درب باغ) به احتمال قوی، بازارچه کوچک و سرپوشیده‌ای بوده که اکنون چیزی از آن باقی نمانده است و در تعریض گذر از بین رفته و اندک دکان‌هایی از آن هنوز موجود هستند. قدیمی‌ترین تصاویر محله (تصویر ۹)، متعلق به محله و سردر مسجد هستند که توسط مادام دیولافوا و هنری ویوله^۹ تهیه شده‌اند.

بر اساس منابع، یکی دیگر از عناصر کالبدی مرکز محله،

آبانبار کوچک میدان کهنه بوده که مقابل مسجد جامع قرار داشته و در آن، پیرایه و تزئینات کمی به کار برده شده است (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۱۷). این بنا، در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ رو به تخریب بوده و اینک کاملاً از بین رفته و کاربری کنونی آن، فضای عمومی یا پارکینگ است. قدمت این آبانبار احتمالاً به قدر شیوه آب‌رسانی محل است که با توجه به گفته مطلعین محل، از آب شاه تأمین می‌شده است. آب شاه، کانال آبی بوده که از سمت فین، در غرب نشأت گرفته و ضمن عبور از اراضی کشاورزی و باغات، وارد محلات می‌شده است. این آب پس از ورود به محله، از فضای زیر گنبدخانه مسجد وارد مسجد می‌شد و در فضایی که اندکی پایین‌تر از تراز گذر محله بوده، وارد حوض آبی به نام پخشاب شده و از آنجا به سه بخش تقسیم می‌شد؛ بخشی در همان امتداد (غرب به شرق) وارد محله پنجه شاه شده و بخشی به سمت شمال به گورستان، غسل‌خانه و رخت‌شورخانه می‌رفت و بخشی به سمت جنوب، برای تأمین آب آبانبار و حمام استفاده می‌شده است (علیمی و همکاران، ۱۳۹۹).

عنصر کالبدی مهم دیگر محله، فضای موسوم به زینبیه (هم‌جوار با آبانبار بزرگ)، گویا سال‌ها فضایی باز بوده و مطابق آنچه مردم محلی از آن یاد می‌کنند، به‌عنوان فضای ورزشی و زورخانه استفاده می‌شده است. در قدیمی‌ترین عکس هوایی مشاهده می‌شود که این فضا در میانه بازارچه قرار داشته و سقف آن همچون سقف بازارچه فرو ریخته

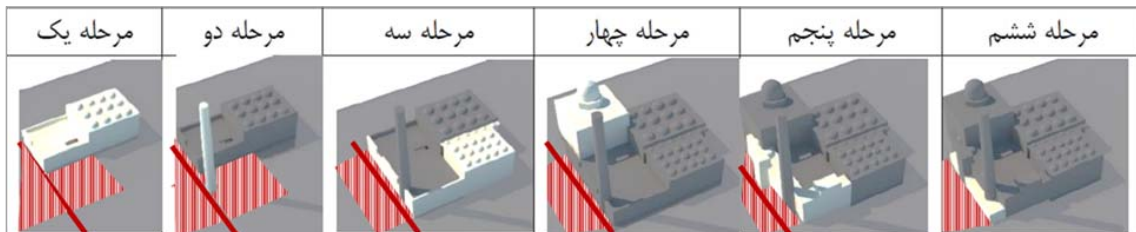
تصویر ۹. از راست به چپ: تصویری از گذر میدان کهنه، هنری ویوله (۱۳۲۰ ش.) (ساروخانی، ۱۳۹۶: ۷۴)، ترسیم دیولافوا از گذر میدان کهنه (کاشان در ۱۲۵۹ ش.) (Dieulafoy, 1887: 199)

۱۰)، حیاط مسجد تا حدود قرن ۹ ه.ق. با فضاهای ضلع جنوبی مسجد محصور نشده بود (عالمی و کمالی زارچی، ۱۴۰۰). طی ریزش کف ایوان شمال شرقی در سال ۱۳۹۹ که بخشی از دیوار پیرامونی ایوان در زیر حیاط نمایان شد، ابعاد خشت‌ها و تناسبات آن نشان از ساخت جداره در دوره‌ای متأخرتر از شبستان دارند. این حیاط با فضای گذر، در مجموع، تشکیل یک گشودگی را می‌داده که احتمالاً میدان محله بوده است (تصویر ۱۰). این فضای باز میان محله‌ای که با حیاط مسجد ترکیب می‌شده و در مجموع، میدانی مستطیل‌شکل ایجاد می‌کرده (تصویر ۱۱)، با تکامل مسجد، محدود به همان لکه تصویر ۱۱ (عکس وسط) شده است.

بررسی نقشه‌های هوایی نشان می‌دهد که امتداد گذر مرکز محله پنجه شاه با کمی انحراف در ادامه گذر مرکز محله میدان کهنه است که قبل از مسجد بابا ولی به گذر بازار بابا ولی و مسیر دروازه فین می‌رسیده است و این گذرها در گذشته راه ارتباط اصلی به دروازه‌ها و شاهراه‌های اصلی بوده‌اند (جیحانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱). این مسیر در موازات شمالی راسته بازار مسگرها، گذر نو و بازار پانخل بوده است که در گذر بابا ولی به هم می‌پیوندند و بر مبنای تحلیل عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و مطالعه جداره‌های باقی‌مانده از گذر تاریخی، به نظر می‌رسد سرپوشیدگی بازارچه گذر اصلی محله، پس از این

و احتمالاً بعد از آن تخریب شده است. این فضا بعداً تغییر کاربری داده و توسط آیت‌الله امامت^{۱۰} به‌عنوان تکیه یا زینیه استفاده شد. پس از آن، مراسم عزاداری بانوان در آن برقرار می‌شده و اکنون ساختمانی با کاربری کلینیک خیریه علی‌اصغر در زمین آن در حال ساخت است. با توجه به اینکه در لیست تکیه و حسینیه‌های کاشان، نام تکیه میدان کهنه وجود دارد (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۲۲)، احتمال دارد که این فضا در گذشته، تکیه میدان کهنه بوده است (تصاویر ۵، ۳ و ۶).

از دیگر سو، بررسی شواهد، از جمله بخشی از گذر که در مقابل مناره تا سردر مسجد واقع شده، به دلیل افزایش ارتفاع سردر، همچنین وجود راه ارتباطی به مسجد برای خانم‌ها و امکان دسترسی به بام و تردد در پشت بام که در تصویر سردر مسجد در سال ۱۳۲۰ مشخص است (تصویر ۹)، نشان‌دهنده یک فضای باز میان محله‌ای در این محدوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهند که این فضای باز احتمالاً همان میدان محله کهنه بوده که وجه تسمیه محله از آن نشأت می‌گیرد. محله‌هایی با این نام در شهرهای دیگر ایران همچون قم وجود دارند که وجود میدان در آنها ثابت شده و این موضوع، مؤید وجود میدان در محله است. بر اساس مطالعات انجام‌گرفته در خصوص سیر تکامل مسجد (تصویر

تصویر ۱۰). سیر تحول شکل‌گیری و تکامل فرم مسجد همراه با نمایش احتمالی میدان. مرحله اول: قبل از اسلام تا قرن دوم هجری، مرحله دوم: از قرن دوم هجری تا آل بویه، مرحله سوم: از آل بویه تا سلجوقیان، مرحله چهارم: از خوارزمشاهیان تا تیموریان، مرحله پنجم: از ایلخانیان تا زندیه، مرحله ششم: از زندیه تا قاجار (ترسیم نگارندگان بر روی تصویر، عالی و کمالی زارچی، ۱۴۰۰)

تصویر ۱۱). از چپ: ساختار احتمالی میدان کهنه، وسط: گشودگی محله میدان کهنه، راست: گذر میدان کهنه در حال حاضر (ترسیم نگارندگان بر روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵)

فضای باز میانی و بعد از مناره ادامه یافته و تا ورودی گذر، در ناحیه خیابان باباافضل امتداد می‌یافته که احتمالاً قبل از احداث خیابان، به مرکز محله پنجه شاه می‌رسیده است. کاربری‌های اطراف این فضای میانی (مسجد، حمام، آب‌انبار) و کارکرد عمومی آنها، دلیل دیگری از وجود میدان در این محدوده است. نمونه مشابه این مرکز محله، مرکز محله درب باغ است که در راستای بازار قرار دارد و دارای میدانچه یا فتاحه بزرگی است که شامل؛ فضاهای حسینیه، قبرستان، آب‌انبار، تکیه، امام‌زاده و بازارچه است. همچنین، میدانچه واقع در راسته سلطانی بازار کاشان با کاربری‌هایی چون؛ مسجد مدرسه سلطانی، زیارت درب زنجیر، مسجد احمدی و مسجد درب زنجیر احاطه شده است.

توسعه و تغییرات محله با توجه به مطالعه منابع تاریخی و مصاحبه با معمرین محل، در سه بخش دسته‌بندی می‌شود:

- شکل‌گیری محله و احداث مسجد در کنار مسیر آب و رشد محله بر اساس نظام آب‌رسانی منطقه
- شکل‌گیری مرکز محله و احداث عناصر هویت‌بخش در اطراف آن و تغییر ساختار محله از بافت پراکنده به یک بافت خطی

• تغییرات وسیع، دفعی و کالبدی معاصر با توجه به اسناد تاریخی، محله میدان کهنه، محله بابا ولی و درب باغ و بخشی از پانخل، هسته اولیه شهر را تشکیل می‌داده (تصویر ۲) و هندسه و نحوه قرارگیری این محلات و عناصر بارزش و ارتباط آنها با یکدیگر، نشان‌دهنده تعامل کامل این سه محله با یکدیگر بوده است. می‌توان محتمل دانست که گسترش محلات مجاور، از محله میدان کهنه شروع شده و ابتدا به سمت غرب بوده و محلات بابا ولی، طاهر و منصور و سپس به سمت جنوب، محله درب باغ و پانخل را ایجاد کرده و سپس به دلیل محدودیت ناشی از وجود اراضی کشاورزی، باغات و قبرستان، گسترش محلات شهر به سمت شرق ادامه یافته است. گذر محله میدان کهنه، به همراه گذر بابا ولی و بازار پانخل، در غرب و جنوب محله، احتمالاً هسته اولیه مرکز تجاری شهر را تشکیل می‌داده‌اند. با توسعه شهر و گسترش بازار به سمت شرق، گذر میدان کهنه تبدیل به گذر محله‌ای شده، از اهمیت گذر بابا ولی نیز کاسته می‌شود و گذر پانخل در جنوب محله در امتداد غرب به شرق، به‌عنوان شروع بازار تاریخی قوام می‌گیرد. افول بازار در ناحیه غرب بافت قدیم، احتمالاً به دلیل گسترش شهر به سمت شرق بوده که باعث شده بازارچه‌های محله‌های قدیم، از جمله میدان کهنه از رونق بیفتند. گسترش شهر و بازار به سمت شرق، تغییرات عمده‌ای در شهر تاریخی به‌وجود آورد؛ مسجد

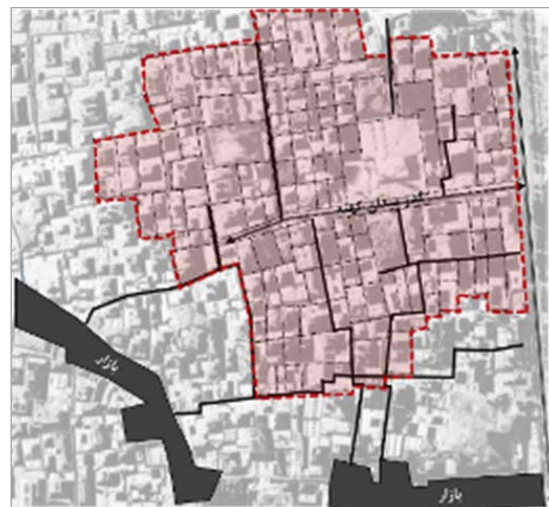
میرعماد در میدان سنگ و در میانه بازار ایجاد شد و به تدریج جایگزین مسجد جامع کهنه شد. همچنین، مرکز شهر در حدود سده‌های ۷ و ۸ ه.ق. از میدان کهنه به میدان سنگ تغییر یافت. با آنکه میدان سنگ را به سده ۹ نسبت می‌دهند، ولی مطالعه سفرنامه‌ها نشان می‌دهد (ساطع، ۱۳۸۹) که در قرون ۷ و ۸ و به تدریج، مرکز شهر در مجاورت بازار و تیمچه‌ها، قیصریه و راسته‌های بازار شکل گرفته و در منابع موجود از این فضاها به نسبت میدان کهنه و مسجد جامع صحبت شده که این موضوع، نشان از جابه‌جایی تدریجی مرکز شهر از میدان کهنه به مجاورت میدان سنگ است که این مرکز جدید احتمالاً با ساخت میدان سنگ، رسمیت یافته است.

احداث خیابان باباافضل در شرق محله و در روزگار پهلوی، هر چند در ظاهر به بافت محله میدان کهنه از نظر کالبدی آسیب جدی وارد نکرد، ولی ارتباط آن را با محله و مرکز محله پنجه شاه از بین برد. سرانجام در دو دهه پیش (دهه ۷۰)، تخریب‌ها و تعریض‌های وسیعی اتفاق افتادند؛ از جمله اتصال انتهای جنوب غربی گذر به محله طاهر و منصور که ورود وسایل نقلیه و دسترسی آسان به آن محله را از گذر میدان کهنه به‌دنبال داشت و تخریب و نوسازی‌های درون بافت را افزایش داد. در جوار مسجد جامع و نزدیک به خیابان باباافضل نیز مجموعه‌ای از خانه‌های تاریخی تخریب شد و فضای آن در طرح جامع به‌عنوان پارکینگ در نظر گرفته شد. تخریب و گشودگی دیگری نیز در نزدیکی گذر بابا ولی و طاهر و منصور ایجاد شد که هم‌اکنون این فضا به‌عنوان پارکینگ کاربرد دارد. در این حال، بافت متراکم و فشرده سنتی و گونه‌های مسکن با ساختار گودال باغچه و حیاط مرکزی به تدریج دچار تغییرات اساسی شد (جدول ۲). مطابق عکس‌های هوایی، رون خانه‌های تاریخی، شمال غربی - جنوب شرقی است و اکثر خانه‌ها دارای حیاط مرکزی بوده و ساختمان آنها عمود بر محور کشیدگی خانه‌ها و در دو سمت حیاط بنا شده و در برخی دیگر، ساختمان در سه جبهه حیاط شکل گرفته است. برخی خانه‌ها دارای گودال باغچه و تعداد اندکی از آنها دارای بادگیر هستند (تصویر ۱۲).

مقایسه محله میدان کهنه قم و محله میدان کهنه کاشان

دو شهر قم و کاشان همواره از نظر جغرافیایی و فرهنگی به هم نزدیک بوده و شباهت‌های زیادی بین این دو وجود دارند. در قرون اول و دوم هجری، حاکمیت کاشان مستقل نبود و شهر، گاه در اختیار حاکم قم و گاه حکومت اصفهان بوده است (ضرابی، ۱۳۷۸: ۴). در اواخر قرن دوم هجری (۱۸۹)

ه.ق.)، توابع قم و کاشان از حاکمیت اصفهان خارج شدند (قمی، ۱۳۶۱: ۲۸) و به این ترتیب، دو شهر قم و کاشان استقلال یافتند. شباهت‌های جغرافیایی و فرهنگی، هم‌جواری دو شهر و وجود محله میدان کهنه در قم که آن هم هسته اولیه تشکیل شهر بوده، نویسندگان را بر آن داشت تا ضمن مطالعه، آن را با محله هم‌نام خود در کاشان مقایسه کنند تا جایگاه میدان در محله میدان کهنه کاشان مجدداً و این بار به روش تطبیقی مورد بررسی قرار گیرد (تصویر ۱۳). محله میدان کهنه قم، مرکز اولیه شهر شناخته می‌شود و در تاریخ قم به میدانی اشاره می‌شود (همان: ۲۱۶) که احتمالاً میدان کهنه قم است. مناره و مسجد میدان کهنه مربوط به ۲۶۵ ه.ق. است (فیض، ۱۳۴۹: ۲۳۷ و ۲۳۸) و بازار و سردر مدرسه غیاثیه، متعلق به دوره سلجوقی است که نشان می‌دهد قدمت میدان و عناصر

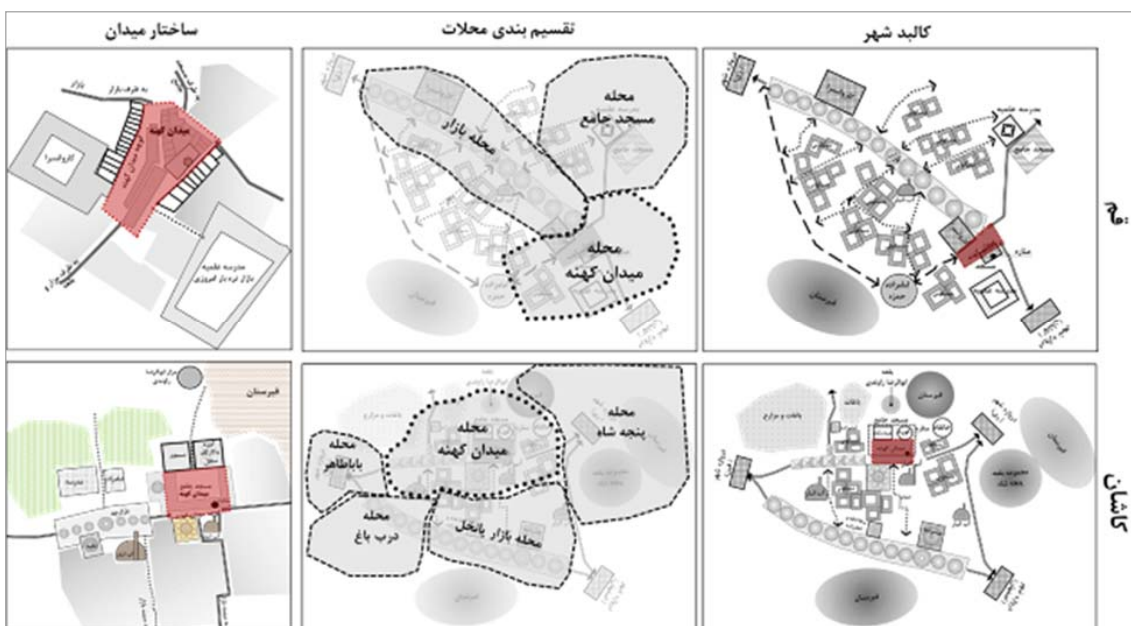

تصویر ۱۲. دسترسی‌های محله میدان کهنه و ارتباطات با محلات دیگر (ترسیم نگارندگان بر روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵)

جدول ۲. تغییر ساختار محله

(نگارندگان)

تصویر ۱۳. مقایسه کالبدی و کاربری و ارتباط فضاها در محله میدان کهنه قم و محله میدان کهنه کاشان (نگارندگان)

اطراف آن به دوره سلجوقی و ماقبل بازمی‌گردد. شکل کالبدی میدان در گذشته به‌طور قطعی مشخص نیست و به دلیل پتانسیل اقتصادی، الحاقات زیادی در گوشه و کنار آن صورت گرفته که به شکل تدریجی به گذر میدان کهنه تقلیل داده است. مطالعات تاریخی نشان می‌دهند که ظاهراً جایگاه میدان پس از دروازه شهر بوده و پژوهش‌ها، فضاهای اطراف میدان را شامل؛ کاربری‌های امنیتی، اجتماعی، تجاری و ... معرفی می‌کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۸۲).

مسجد جامع و عناصر اصلی محله در کاشان، در نزدیکی محور بازار قرار دارند، ولی در شهر قم، میدان کهنه به بازار متصل است و مسجد جامع فاصله اندکی با آن دارد. در هر دو شهر قم و کاشان، میدان کهنه در شاهراه ارتباطی بین دو دروازه قدیمی بوده و مزارها و قبرستان در نزدیکی میدان کهنه قرار داشته‌اند. مطالعه کاربری‌های اطراف میدان در دو شهر در گذشته نشان می‌دهد که میدان کهنه قم، یک میدان عمومی^{۱۱} و میدان کهنه کاشان، یک میدان محلی^{۱۲} بوده است. در میدان کهنه قم کاربری اقتصادی چشمگیرتر بوده است؛ به‌طوری که برخی کاربری‌های اطراف آن (مدرسه جهانگیری) به دلیل رونق تجاری، به تدریج به کاربری تجاری تغییر یافته‌اند (جدول ۳).

میدان کهنه کاشان در توسعه مسجد جامع از بین رفت و به شکل امروزی در داخل گذر قرار گرفت، ولی میدان کهنه قم همچنان به شکل میدانچه‌ای وجود دارد. استخوان‌بندی شهر قم و میدان کهنه آن، به نسبت شهر و میدان کهنه کاشان، مقیاس بزرگ‌تری دارد. تحولات سیاسی و اقتصادی باعث

شدند که میدان کهنه کاشان به مرور زمان از رونق بیفتد و جای خود را به‌عنوان مرکزیت شهر تاریخی از دست بدهد و به میدان سنگ که در راستای توسعه شرقی بازار بود واگذار کند. میدان کهنه قم نیز با اتفاقی مشابه روبه‌رو بود. مرکزیت شهر که در میدان کهنه مستقر بود و در ادوار مختلف رونق داشت، از دوران قاجار به حرم حضرت معصومه منتقل شد (موسوی، ۱۳۸۹: ۹). این اتفاقات سبب شدند که بازار کهنه قم و بازار پانخل کاشان از رونق بیفتند. در واقع، گسترش بازار کاشان به سمت شرق، توسعه بازار و اضافه شدن تیمچه‌ها و کاروانسراها و ... سبب شد که این بخش‌های جدید به مرکز اصلی بازار و مورد پسند تجار تبدیل شوند. در ادامه، دخالت‌های شهری دهه ۳۰ سبب جدا شدن و انزوای بازار پانخل از مجموعه به‌هم‌پیوسته بازار شدند. هر دو میدان کهنه قم و کاشان دارای مناره به‌عنوان نماد، نشانه و عنصر شاخص محلی هستند که از محلات و گذرهای مجاور قابل رؤیت است و احتمالاً در گذشته به‌عنوان راهنما عمل می‌کرده است. تناسب میدان کهنه قم در حدود ۱/۷۵ است و این تناسب برای میدان تاریخی محتمل کاشان با توجه به توضیحات پیشین، در حدود ۱/۴ است که هر دو عدد مشابه تناسب میدان‌های تاریخی در شهرهای سنتی ایران هستند که معادل ۱،۴ تا ۲،۲ است (موسوی سروینه باغی و همکاران، ۱۳۹۴). جمع‌بندی بررسی‌های تطبیقی فوق نشان می‌دهد که تحولات تاریخی میدان کهنه قم و تبدیل آن به یک میدانچه و در حقیقت، "گذر میدان کهنه" نظیر آن چیزی است که به زعم نویسندگان در کاشان هم اتفاق افتاده است. سیر

جدول ۳. مقایسه محلات میدان کهنه کاشان و قم

نام محله	تاریخ احتمالی احداث میدان	وضعیت فعلی میدان	کاربری‌های مجاور میدان تاریخی	کاربری‌های مهم نزدیک به میدان تاریخی	نسبت ارتفاع جداره پیرامونی میدان به بُعد ^{۱۳} متوسط میدان (a/b)
میدان کهنه قم	سلجوقی و قبل از آن	سلجوقی تا امروزه	دکان‌ها، کاروانسرا، بازار، مسجد میدان کهنه و مناره	مسجد جامع، مدرسه غیائیه، مدرسه جهانگیری، آب‌انبار، مزار حمزه، قبرستان	۱ به ۳
میدان کهنه کاشان	سلجوقی و قبل از آن	سلجوقی تا ایلخانی	مسجد جامع، مناره، حمام، آب‌انبار و بازارچه	بقعه، امام‌زاده، تکیه، بازار، حسینیه، سقاخانه، قبرستان	۱ به ۵

(نگارندگان)

مسجد جامع شد و با تخریب تدریجی بازارچه محلی و قطع ارتباط آن با بازارچه‌های مجاور، این گشودگی نیز به تدریج به گذر اصلی پیوست و اینک به نام گذر محله میدان کهنه مشهور است. مطالعه و بررسی مدارک محله نشان می‌دهد که تنها مکان محتمل این میدان در بافت محله، همان‌گونه که در پیش گفته شد، در مجاورت مسجد جامع بوده که در گذشته، در تجمیع با حیاط مسجد اولیه، میدان تاریخی محله را شکل می‌داده است.

وقایع تاریخی و تغییر مرکز محلات در دو شهر کاشان و قم و همچنین شباهت فضاهای مرکز محله در هر دو شهر و تغییرات کالبدی در هر دو مرکز محله، نشان‌دهنده تشابه تقریبی اتفاقات بین این دو محله است. در کاشان نیز، با توجه به شواهد تاریخی و کالبدی، در محله میدان کهنه، میدانی وجود داشته که به تدریج و با توسعه بناهای اطراف (از جمله مسجد جامع) و تغییرات و تحولات شهری در طی زمان، تبدیل به یک گشودگی، در بین محور بازارچه و در مجاورت

نتیجه‌گیری

محله میدان کهنه که به احتمال فراوان هسته اولیه بافت تاریخی کاشان است، بر اساس منابع، تاریخچه تقریبی ۱۴۰۰ ساله دارد؛ به‌عنوان بنیان شهر، از مجموعه‌ای پراکنده آغاز شد که به تدریج شکل گرفته و بنا به مقتضیات دوره، تغییراتی در بافت محله ایجاد شدند. در این میان، مسجد جامع در کنار مرکز محله احداث شد و از آن پس، همگام با آن رشد و گسترش یافت. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که مرکز محله میدان کهنه، فضای باز میان محله‌ای، در مجاورت مسجد بوده است. محله دارای بازارچه‌ای مورد توجه بوده که ضمن ارتباط با محلات پیرامونی خود، هسته اولیه بازار کاشان را تشکیل می‌داده است؛ هسته‌ای که به مرور زمان، کارکرد خود را به بازارچه پانخل به‌عنوان آغازی برای شکل‌گیری بازار کاشان واگذار کرد. قرارگیری و ایجاد محله کهنه بر اساس نظام زمین و آب، نکته قابل توجه دیگری است، به‌گونه‌ای که حتی ساختمان مسجد بر اساس آن و روی مسیر آب محل، شکل گرفت؛ آبی که در مسجد وارد پخش شده و نیاز بخش‌های مختلف محله را تأمین می‌کرده است. توسعه شهر به سوی شرق سبب از رونق افتادن بازارچه‌های محلات قدیم‌تر از جمله بازارچه محله میدان کهنه شد که به مرور زمان منجر به ویرانی آن شد و اکنون جز چند دکان، اثری از آن برجا نمانده است. این تأثیر در کم رونق شدن بازار پانخل نیز قابل مشاهده است. مقایسه محله میدان کهنه در دو شهر هم‌جوار قم و کاشان، مؤید وجود فضای باز میانی در محله‌های هر دو شهر بوده و کاربری‌های اطراف مرکز محله در هر دو شهر نیز شباهت زیادی به هم دارند. میدان کهنه تاریخی کاشان، ترکیبی از فضای گشوده‌شده مابین گذر محتمل محلی و حیاط مسجد بوده که فضاهای مرکز محله آن را احاطه کرده بودند و به مرور زمان به یک میدانچه و سپس با تحولات شهری به یک گذر محلی تبدیل شده است. آنچه که ذکر شد، نتایج مطالعه‌ای گسترده روی محله‌ای است که به احتمال فراوان هسته اولیه شهر تاریخی را تشکیل می‌داده است. طبیعتاً این مطالعه، سرآغازی برای کندوکاوهای بعدی درباره این محله و محله‌های دیگر بافت تاریخی کاشان است. بنابراین پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، به شناخت اجزای محله و برداشت و مستندسازی این آثار پرداخته شود. همچنین، تشخیص مرز گورستان تاریخی و پیوند محله با محله‌های مجاور و مطالعه اتصال و همبستگی بازارچه‌های محلات تاریخی مجاور با بازارچه این محله، موضوعات قابل توجه برای پژوهش‌های آتی هستند تا بتوان بر اساس این اسناد، به حفظ و باززنده‌سازی این محله به‌عنوان مرکز شهر تاریخی پرداخت.

پی‌نوشت

1. Dieulafoy
2. Ebenezer Howard
3. Rappoport
۴. محله‌های عرفی طاهر و منصور شامل؛ میدان کهنه، گذر گلچقانه، محله درب باغ، محله ملک‌آباد (میدان ولی سلطان) و محله درب فین هستند.

۵. سید ابوالرضا ضیاءالدین فضل الله بن علی بن عبدالله حسنی راوندی، از علمای شیعه سده ششم هجری است.
۶. نوشته کامل حجاری شده بر روی سنگ مزار راوندی عبارت است از: «هذا مرقد سید الامام الاعظم العلم و افضل الاكمل رئیس العلماء افضل السادات والشرفا زیده السادات والهدات و حجه الحق علی الخلق ضیاءالدین تاج الاسلام ابوالرضا فضل الله بن علی بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بن الحسین بن علی بن محمد بن الحسین بن جعفر بن علی بن ابیطالب علیه السلام وقف هذا الحجر حاج محمد باقر عمادی بن حاج محمد جعفر شهر محرم الحرام ۱۲۲۹».
۷. مقبل کاشانی یا محمد شیخا، شاعر اهل بیت بوده که در سال ۱۱۵۷ ه.ق. وفات یافت.
۸. پله‌های زیرزمینی حفر کرده به مجرای قنات رسانیده‌اند و در آنجا حوض خانه کنده و با آجر و آهک ساخته‌اند و برای رختشویی زنان در زمستان است و هر یک از آن سی‌پک‌ها، شصت، هفتاد پله می‌خورد (ضرابی، ۱۳۷۸). یک در زبان محلی، به پله گفته می‌شود و سی‌پک یعنی جایی که سی پله دارد.

9. Henry Viollet

۱۰. از علمای کاشان و فرزند چهارم سید فخرالدین امامت معروف به "صهر سالک" است.
۱۱. میدان عمومی: محل تجمع افراد سکونتگاه و برخی فضاهای عمومی مانند؛ عبادتگاه، آب‌انبار و تعدادی فضای تجاری است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۰: ۸۲).
۱۲. میدان محله‌ای: مراکز محلات در شهرها به صورت گشادگی در معبر و گذر سرپوشیده و نیز به شکل میدانچه در تقاطع چند راه یا در کنار آن وجود داشتند. دکان‌ها، مسجد، حمام، آب‌انبار و ... فضای اطراف این میدان‌ها را تشکیل می‌دادند (همان).
۱۳. مقصود از این عبارت فرض شده که میدان محله، مستطیل شکل است و برای محاسبه تناسبات فضا، مقدار متوسط عرض آن به ارتفاع جداره میدان در نظر گرفته شده است.

منابع و مآخذ

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷). مرآت البلدان. به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- اوستروفسکی، واتسلاف (۱۳۹۵). شهرسازی معاصر - از نخستین سرچشمه‌ها تا منشور آتن. ترجمه لادن اعتضادی، چاپ ششم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بیرشک، ثریا (۱۳۷۴). چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ از آغاز تا پایان سلجوقی. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. جلد سوم. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. ۳۷۹-۳۹۹.
- بیرشک، ثریا (۱۳۹۹). روند شکل‌گیری و توسعه شهر کاشان در بستر تاریخ. چاپ اول، ایران: سازمان عمران و بهسازی شهری.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶). راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران. چاپ سوم، تهران: شهیدی.
- توسلی، محمد (۱۳۷۹). حسینیه‌ها، تکایا، مصلی‌ها. مجموعه مقالات "معماری ایران دوره اسلامی". به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: سمت.
- جیحانی، حمیدرضا؛ مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ اویسی، حانیه و زیلوچیان، آذین (۱۳۹۹). مطالعه مرکز محله پنجه شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و عناصر معماری و شهری پیرامون. پژوهش‌نامه کاشان‌شناسی، ۱۳ (۲۴)، ۳-۳۸.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۲). چگونگی الگوپذیری و تجدید سازمان استخوان‌بندی محله. مجله هنرهای زیبا، سال هشتم (۱۳)، ۳۲-۳۹.
- ساروخانی، زهرا (۱۳۹۶). کاشان قدیم به روایت تصویر. چاپ اول، کاشان: سور تماشا.
- ساطع، محمود (۱۳۸۹). کاشان در گذار سیاحان. چاپ اول، تهران: دعوت.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۰). فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری تهران.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. چاپ اول، تهران: آبی.
- شرکت مشاوره نقش جهان پارس (۱۳۸۸). طرح جامع (توسعه و عمران) شهر کاشان.
- شیخی، محمد (۱۳۸۲). ساختار محله‌ای شهر در سرزمین‌های اسلامی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۰ (۲۲)، ۳۹-۶۸.
- ضرابی، عبدالرحیم کلانتر (سهیل کاشانی) (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.

- عالمی، بابک و کمالی زارچی، صدیقه (۱۳۹۹). نظام نیارش گنبدخانه کهن کاشان (گنبدخانه مسجد جمعه). مجله علمی پژوهشی هنرهای زیبا، ۲۵ (۳)، ۷۳-۸۶.
 - عالمی، بابک و کمالی زارچی، صدیقه (۱۴۰۰). بررسی سیر تحول تاریخی و شکل‌گیری مسجد جامع کاشان. دوفصلنامه اقلیم گرم و خشک، ۹ (۱۳)، ۳۹-۵۸.
 - عالمی، بابک؛ اسدی چیمه، نغمه و کمالی زارچی، صدیقه (۱۳۹۸ الف). بررسی تزئینات آجری مناره مسجد جامع کاشان. پژوهش‌نامه کاشان‌شناسی، ۱۴ (۲۲)، ۱۸۵-۲۰۸.
 - عالمی، بابک؛ کمالی زارچی، صدیقه و اسدی چیمه، نغمه (۱۳۹۸ ب). نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان. مطالعات معماری ایران، ۸ (۱۵)، ۵-۲۵.
 - عزیزی، محمد مهدی (۱۳۸۵). محله مسکونی پایدار: مطالعه موردی نارمک. مجله علمی پژوهشی هنرهای زیبا، سال یازدهم (۲۷)، ۳۵-۴۶.
 - علیمی، اکبر (خادم مسجد جامع)؛ و دیگر اهالی ریش سفید محله (۱۳۹۹). گفتگوی شخصی با نویسندگان، ۲۰ بهمن ماه، مسجد جامع کاشان.
 - فرخ یار، حسین (۱۳۸۶). آب انبار یادگاری از یاد رفته: شهرستان‌های (کاشان، آران و بیدگل). چاپ اول، قم: حلم.
 - فیض، عباس (۱۳۴۹). گنجینه آثار قم. جلد دوم، چاپ اول، قم: چاپخانه مهر استوار.
 - قمی، محمد بن حسن (۱۳۶۱). تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی، چاپ دوم، تهران: توس.
 - کیانی، یوسف (۱۳۶۵). نظر اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران. چاپ اول، تهران: هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران (هما).
 - لیتچ، کوین (۱۳۷۶). تئوری شکل خوب شهر. ترجمه سید حسین بحرینی، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
 - موسوی، نیره سادات (۱۳۸۹). "باززنده‌سازی مجموعه میدان کهنه قم". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، معماری. پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
 - موسوی سروینه باغی، الهه سادات؛ مرادی، نینا و رنجبر، احسان (۱۳۹۴). گونه‌شناسی کالبدی میدان‌های مرکز محله در بافت تاریخی گرگان. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶ (۲۱)، ۶۷-۷۸.
 - مهندسین مشاور شهر و خانه (۱۳۷۴). نقشه بازسازی شده کاشان قدیم، بر اساس مطالعات تریا بیرشک. اصفهان.
 - نراقی، حسن (۱۳۷۴). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 - وارثی، حمیدرضا؛ زنگی‌آبادی، علی و وفایی، ابودر (۱۳۸۵). سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان. فصلنامه کاشان‌شناخت، ۲ (۳)، ۱۵۵-۱۲۷.
- Dieulafoy, J. (1887). *La Perse, la Chaldee et la Susiane*. Paris: Hachette.
 - Gaube, H.; Neglia, G.A.; Petruccioli, A. & Rafipoor, F. (2018). *Kashan: An Iranian City in Change*. Berlin: EB-Verlag.
 - Rappaport, A. (1981). *Human aspect og urban from*. UK (Britain): Pergamon.
 - URL 1: <http://ba.e-pics.ethz.ch> (access date: 1399/10/25).